Hoofdstuk 3

Het helpende kind

Kinderarbeid in Nederland was heel gewoon, tot in 1874 het Kinderwetje van Van Houten arbeid voor kinderen onder de twaalf jaar in fabrieken en ‘werkplaatsen’ verbood. Dat leek mooi. Maar werken op de boerderij en in de tuinderij werd niet verboden, en daar werkten meer kinderen dan in fabrieken. Heel jonge meisjes mochten ook nog steeds dienstmeisje worden. *In een dienstje gaan,* heette dat. Werken in het bedrijf van de ouders mocht ook, als dat bedrijf maar aan huis was. Jongens (het was meestal jongenswerk) onder de twaalf konden ook aan het werk als loopjongen voor een winkel of kantoor van een vreemde werkgever. Hoewel kinderarbeid in de fabriek dus was verboden, gingen er niet veel meer kinderen naar school dan daarvoor. Het Kinderwetje ging dus over maar weinig kinderen. In 1901 leek aan dit alles een einde te komen: alle kinderen van zes tot twaalf jaar werden nu leerplichtig. Daarmee was de kinderarbeid echt afgeschaft, dacht men. Maar was dat zo? Het antwoord is ja en nee. Inderdaad gingen bijna alle kinderen naar school. De leerplicht werd goed nagekomen. Natuurlijk niet helemaal. Kweker Jacob Maarse in Aalsmeer bijvoorbeeld vond leerplicht onzin. ‘Bij de werkzaamheden op de kwekerij’, schrijft een nazaat, ‘werden uiteraard de kinderen maximaal ingezet, vooral in de tijd van de aardbeien- en frambozenoogst. Vader Jacob trok zich weinig aan van de in 1900 ingestelde leerplicht voor zesjarigen. Wanneer hij 's

avonds met zijn kinderen in de praam van de akkers door het kanaal huiswaarts keerde, werden deze onder een rietmat verstopt om de kinderarbeid toch maar te verheimelijken. Het schoolgaan en verder leren van zijn kinderen werden door vader Jacob zeker niet gestimuleerd. Het kwekersvak moest in de praktijk geleerd worden.' De gemeente Aalsmeer, die haar kwekers natuurlijk kende, was ook niet blij met de leerplicht. Al die scholen, dat was maar duur, vond de gemeente.

Scholen moesten overtredingen van de leerplicht melden aan de overheid. De Inspectie van het onderwijs deed er verslag van in haar jaarlijkse rapportage. En zei zelf dat die rapportage weinig betrouwbaar was. Ze zei, bijvoorbeeld in 1930, dat er maar vijfhonderd en vijf kinderen in heel Nederland vrij kregen om maximaal drie weken lang de ouders te helpen op de boerderij of in de tuinderij. Dat was toegestaan, tot 1955. Maar vijfhonderd en vijf kinderen, dat was wel weinig in een land met zoveel boeren. Ook bleven in het jaar 1930 volgens de Inspectie van het onderwijs maar een en twintig kinderen zonder toestemming van school weg, in heel Nederland. Dat was te mooi om waar te zijn, zoals de Inspectie zelf al vermoedde. Had de Inspectie bijvoorbeeld Jansje Stam uit Kesteren wel meegeteld? Jansje (1932) ging soms weken lang niet naar school, maar hielp thuis op de boerderij. Dat mocht natuurlijk niet van de wet. Dus kwam agent Kei met moeder praten. 'Ik werd dan weer naar school gestuurd.' Moeder hield dan de andere dochter thuis – de kinderen gingen dus om en om naar school. Maar de meeste van de kinderen gingen braaf iedere dag en iedere week. Daarnaast verzetten ze veel werk – voor school, na school, in de weekends en in de vakanties. Ze deden bijvoorbeeld loopwerk: 'Urenlang brood bezorgen, melk venten of bezorgwerk doen voor schoenmakers,

modistes, wasinrichtingen', schrijft Willemien Schenkeveld in haar boekje *Het Kinderwetje van Van Houten.* Bezorgen mocht, venten niet. Langs de deuren gaan met producten van boerderij of tuinderij, of met andere koopwaar zoals kranten, prentbriefkaarten, vruchten, bloemen of chocolade was sinds 1922 voor kinderen onder 14 jaar uitdrukkelijk verboden. Venten was een bron van veel jeugdbederf, zei de overheid. Behalve dat het kinderen onttrok aan het onderwijs, 'leverde het een leerschool voor bedelarij, bedrog en andere ondeugden' – zo vat de jurist Van Drongelen de bedoeling van dit verbod samen. Had de overheid gelijk? Dat weten we niet, maar een enkele keer komen we een kind tegen dat vraagt of vader meegaat met venten. Niet iedere klant kon de handen thuishouden. Zeker in de anonimiteit van de stad was ontucht met kinderen geen denkbeeldig gevaar. Maar toch, zoals we zullen zien, werden de kinderen wel degelijk op pad gestuurd. Soms na schooltijd, soms in schooltijd. Ook voor andere klussen waren ze onmisbaar. Vele kleine ondernemers hadden het heel erg druk, en konden niet overleven zonder de hulp van de kinderen, en die hulp vonden ze vanzelfsprekend. Over kinderen dachten vele mensen vooral vóór maar ook nog lang ná de tweede wereldoorlog anders dan nu: kinderen waren er om de zorgen van de ouders verlichten. Spelen mocht pas als het werk af was. Dat was de regel. In het gezin van de kleine ondernemers draaide alles om de zaak, waar vrouw naast man voortdurend mee bezig was. Want wat er ook gebeurde: de klant kwam eerst. Zonder correcte bezorging geen klandizie. Vrijwel iedere winkelier of het kind ervan ging bij de klanten vragen wat ze de komende week nodig hadden. Het boodschappenlijstje werd genoteerd in een boekje. De boodschappen werden soms met de hondenkar, soms met paard en wagen, soms met de bakfiets of de transportfiets bezorgd. Later, door volwassenen, met de auto. De kinderen

deden het met de benenwagen of de fiets. Ze kregen er op zijn best een zakcentje voor. Alles voor de zaak; dat was hun leven. Kinderen van nu werken voor zichzelf; voor kleren, smartphones of uitgaan.

Loe de Jong en broer Sally

De levensverhalen, maar ook andere levensbeschrijvingen bevatten pakkende verhalen over het schoolkind dat voor de ouders werkte. Een van die schoolkinderen was dr. Loe de Jong, de bekende historicus die de 27 delen *Het Koninkrijk der Nederlanden tijdens de Tweede Wereldoorlog* schreef. De tweelingbroers Loe en Sally de Jong werden geboren in 1914. Hun vader, Godfried, kreeg een melkwinkel toen de tweeling elf jaar was. Toen was Godfried al leerling-versteller bij een diamantslijper geweest. Hij had ook als metselaar geprobeerd de kost te verdienen, gevent met sinaasappels, en hij was melkloper geweest. In 1925 kon hij met hulp van familie een melkwinkel openen; het was een bescheiden onderneming in een Amsterdamse, hypermoderne nieuwbouwwijk, met een aangrenzende woning waarin een badkamer. Het opslaan was voor vele middenstanders een onoplosbaar probleem: de gang van menig woonhuis stond 's winters vol flessen bier en potten die in de schuur zouden bevriezen; de huiskamer herbergde in de winter soms de groenten die op het plaatsje achter kapot vroren. Godfried de Jong sloeg de voorraad op in de badkamer. Baden deed de familie in het gemeentelijk badhuis aan het einde van de Smaragdstraat. Zoals overal in de kleine middenstand hielp moeder de klanten in de winkel, terwijl vader op pad ging om te bezorgen. Maar er waren handen te kort. Sally en Loe hielpen op vrijdag na school en op

zaterdagmiddag in de winkel. Dat gebeurde voor schooltijd en het mocht, zolang ze maar niet in loondienst bij anderen waren. Waren ze trots dat ze bijdroegen aan het gezinsinkomen? Sally misschien wel; Loe vermoedelijk niet. Die voelde zich meer op zijn gemak in de kring van gestudeerde mensen. Niet omdat hij intelligenter was dan Sally – beide waren zeer slim – maar hij had niet de sociale vaardigheid van zijn broer. Na de middelbare school (het gymnasium, in dit geval) gingen beide jongens naar de universiteit. Toen was het afgelopen met het helpen in de zaak, voor zover we weten.

Piet Dekker (1915, De Beemster) was de zoon van een smid. En die smid, vertelde Piet, was een echte paardenman. Piet volgde hem op en zijn opleiding begon al vroeg. ‘Ik was de oudste van acht kinderen, vijf jongens en drie meiden. Als kind hielp ik mijn vader al vaak. Dan mocht ik wel eens een paard weg brengen. Of vliegen jagen bij zo’n paard, ha, ha, ha. Dan moest je de vliegen wegjagen als een paard begon te wateren. Want die kwamen daar op af, hè. En die steken. Of als een paard last had van hoog tandvlees, dan kon ie niet kauwen door een blaar of een gezwel. Dan is het een proppenkauwer, hè. Dan was het: “Jan, ik kom morgen effe met het paard, want hij heeft last van hoog tandvlees”. Nou dat beest in de travalie en dan werd er zo’n mondijzer in zijn mond gezet. Ik moest de tong vasthouden. Keek je zo tegen die kaak op. Dan kwam vader met een stuk gloeiend ijzer om die blaar of dat gezwel weg te branden. Gauw een beetje zout erop, aansmeren met een kwastje met olie en klaar. Vader tapte ook bloed af bij een paard, als hij teveel bloed had. Een emmer vol. Zo’n beest knapte daar verschrikkelijk van op. (...) Tanden en kiezen van een paard trekken kon hij ook. Eigenlijk

moest je voor zulke handelingen naar de veearts toe, maar vader deed het ook.' Andere smeden waren best goed', zegt Piet. 'Maar vader was echt een paardenman. Paarden beslaan vond hij heerlijk.'

Bij Jaap Köhne (1911, Middenbeemster) zat doorleren er niet in. Bij hem en bij vele anderen zien we hoe het hoofd van de school de ouders aanraadt het kind naar het vervolgonderwijs te sturen. Ook de katholieke broeders die veel onderwijs gaven, drongen daar vaak op aan, en soms kwam de pastoor of de kapelaan ervoor langs. Dat de katholieke werkgevers met de pastoors afspraken: 'hou jij ze dom, dan hou ik ze arm', klopte misschien aan het begin van de twintigste eeuw nog wel, maar daarna lagen de zaken heel anders. Alle mensen kregen in 1919 kiesrecht. Dat bood katholieke en gereformeerde politici de mogelijkheid hun volksdeel van 'kleine luyden', waar veel op werd neergekeken, aan zich te binden en te emanciperen. Voortgezet onderwijs was daar natuurlijk een middel toe. De leerplicht werd vanaf 1920 opgetrokken naar 14 jaar, en sommige scholen hadden een zevende of zelfs een achtste klas. Jaap Köhne, de zoon van de smid in De Beemster, volgde de zevende klas: 'Boekhouden en algebra waar ik trouwens de pest aan had. Maar geschiedenis en aardrijkskunde vond ik erg mooi. En boekhouden, dat was voor de zaak zo mooi, hè.' Maar na de zevende en achtste klas was het afgelopen met de school. Op zijn dertiende ging Jaap bij vader in zaak werken, maar hij bleef leerplichtig tot zijn veertiende. Dat was vader Köhne het wel mee eens. Een smid, zei hij, moest ook kunnen tekenen. Met het volgen van de avondschool voldeed Jaap aan de leerplicht. Hij leerde er theorie en tekenen. Een smid – 'geen hoog aanzien, maar je kon niet gemist worden' – werkte met

stoom en met elektriciteit. Hij moest materialenkennis hebben wilde hij lassen en solderen, of een gasketel bouwen. En hij moest veel van gas weten. Want een smid die wel een gasketel bouwt, maar niets van gas weet, maakt ongelukken. De vader van Jaap was zelf ook goed onderlegd. Hij was machinist geweest en wist veel van stoom. Daardoor kon hij in de melkfabriek haperende machines weer op gang brengen. Hij kon ook een paard beslaan, een sierhek maken voor op een voordeur of een fornuis maken, met ovens erin. De zoon: 'Ik vond het een prachtwerk. Plaatwerk, ik was er zo gek op. En zinkwerk. Verstekhoeken maken, hè. Dat is moeilijk hoor.' Jaap ging na school altijd meteen naar huis: 'Kachels poetsen en zo. Ik was een loopjongen, een krullenjongen. Vader had toen geen personeel meer in dienst, want hij werkte samen met mijn broer. Ze maakten samen gasketels voor de mensen allemaal, voor het brongas.' (De Beemster had eigen gas, brongas geheten.) Dat was een klus, hoor. Ze maakten er drie in de week en dat was hard werken. Die ketels werden gemaakt van een plaat ijzer van twee bij een meter. Je klonk ze met een hamer en van die kleine nageltjes, nummer zes, want lassen was er toen nog niet bij. De een moest tegenhouden en de ander moest slaan. Ik schilderde die ketels zwart met teerlak tegen het water. Ze vergingen nooit. Ik moest ook fietsnetten rijgen. Je had van die spatschermen met gaatjes, en daar gingen die netten over. Je kon ze kant-en-klaar kopen, maar je had ze ook als een klos garen. Dat was sterker en dat wilden ze wel hebben.'

De zevende en de achtste klas

Over de zevende en achtste klas voor de twaalf- tot veertienjarigen is niet veel geschreven. Wel weten we hoe op sommige scholen al rond 1890 de juf of de meester van de zesde klas (nu groep 8) kinderen van twaalf tot veertien jaar in groepjes verdeelde. Groepje nummer één deed de leerstof van de zesde klas, groepje twee die van de zevende klas en groep drie die van de achtste klas. Of die leerstof verplicht was of van eigen makelij weten we niet. De schrijvende onderwijzer Theo Thijssen (1897-1943) heeft over zijn schooljaren verteld in zijn ontroerende autobiografie *In de ochtend van het leven* (*1940*). Zijn verhaal speelt zich af rond 1890. In de Amsterdamse Jordaan, waar Thijssen kind was, bleven leerlingen van twaalf tot veertien jaar drie jaar in die zesde klas. Dat waren de kinderen van de kleine burgerij. De Jordaan was niet, zoals wij nu misschien denken, alleen een roerige volksbuurt; het was ook een buurt waar, zoals Thijssen schrijft, 'burgertjes-middenstanders' volgens strenge regels leefden en beoordeeld werden. De moeder van Theo had een kruidenierswinkel, en ze was dus 'burgerlijk-fatsoenlijk' en liet de kinderen tot het veertiende jaar op school. Als het kind al heel jong naar de zesde was gegaan, bleef het zelfs langer dan drie jaar bij diezelfde meester of juf. Theo Thijssen: 'In mijn jeugd kwam die school aan die traditie tegemoet door in de hoogste klasse drie, vier verschillende partijen te organiseren en ik heb later vaak gedacht dat dit systeem nooit naar waarde is geschat. Het stelde de onderwijzer in staat, en dat een halve eeuw geleden, om te doen wat tegenwoordig als grote nieuwigheid wordt aanbevolen: het onderwijs te individualiseren en te werken naar de globalisatiemethode, en toch de klas als gemeenschap te behouden en te exploiteren. (...) Op menige dorpsschool bestaat het systeem nog, ik meen tot heil der leerlingen. Je begon, als bescheiden jochie, uit de "laagste partij", door globale kennismaking met alles wat er te

leren was en overmeesterde daarvan al het deel dat machinaal te overmeesteren was zonder veel begrijpen. Maar je woonde ook het geworstel bij van de hogere partijen, die met begrip, en je kreeg alvast besef, al was nog heel vaag, van dingen waar nog iets méér voor nodig was dan goed onthouden en precies leren nadoen, al wist je voor dat "iets" nog geen naam.' Al snel blijkt dat geheimzinnige iets: '"je hersens gebruiken" en "je verstand gebruiken" en "nadenken voor je schrijft": ik herinner me zelfs dat we moesten wennen – en we deden het – aan een term als "beknopt overzicht", en dat we ons schaamden als de meester zei: "Zijn we nou papegaaien of denkende wezens?"'

Mijn grootvader, Jos. Van Wel, geboren in 1881 als zoon van een blauwverversbaas en een kruidenierster, deed de zevende klas, bij de meester van de zesde. Hij beschreef in zijn levensverhaal *De Zingende Vink* (1946-1948) Broeder Lucillianus die in één lokaal klas zes, zeven en acht onderwees. Broeder Lucillianus hoorde tot de broeders van Maastricht, een orde die de Sint Josephschool in Helmond leidde. De broeder 'had een klasje van jongens uit de boerenstand en de kleine burgerij, die een jaartje of wat langer op school bleven. En het is juist met die jongens, dat hij wonderen heeft gedaan. (...) Hij leerde ons van cirkel, driehoek en trapezium, van kleinste gemeene veelvoud en grootste gemeene deeler, of liever, hij leerde ons dat niet, maar bracht ons er toe die dingen opnieuw te ontdekken en tot ons eigen onvervreemdbaar bezit te maken. Hij leerde ons leeren, maakte daardoor ons als vanzelf zelfstandigheden, persoonlijkheden. Vooral wat wij aan taal geleerd hebben, was eenig in zijn soort. Het ging al lag niet meer over de eene e of over twee ee's, over d's of t's over s of sch. Dat interesseerde

ons allang niet meer, maar het ging over het geraamte van de taal, over vleesch en been, vorm en inhoud. Wij hebben zinnen ontleed en weer saamgevoegd, hele passages opgebroken en weer in elkaar gemetseld, tot een gebouw van eigen constructie en versierd met eigen beelden. Bij hem hebben we leeren schrijven en als gij in de Zingende Vink ooit een volzin zult ontmoeten, die waard is om gelezen te worden om der wille van zichzelf, dank dan Onzen Lieven Heer die Broeder Lucillianus rond 1890 naar Helmond heeft gezonden.' Grootvader van Wel beschreef zich hierboven als kind van de kleine burgerij, en niet als arbeiderskind. Omdat zijn vader een geschoold arbeider was? Omdat zijn moeder een winkeltje dreef? Om dat beide tezamen? We weten het niet. In ieder geval: na de lagere school ging hij naar het internaat van de broeders in Tilburg en toen naar Maastricht waar hij werd opgeleid tot kwekeling (leerling-onderwijzer). Nu kon hij naar de kweekschool, om onderwijzer te worden. Dat werd hij niet, maar met wat hij geleerd had, hoefde hij geen industriearbeider te worden. De baas van zijn vader (de patroon) wilde hem wel hebben als *daggelder* (arbeider op dagloon). Maar vooral mijn overgrootmoeder, verzette zich: 'Ziet ge het nou, ons jongens mogen niet omhoog, die moeten gedrukt worden. Daggelders zou-ie ervan maken. Maar het gebeurt niet.'

Van twaalf tot veertien jaar

Over die zevende en achtste klas zouden we wel meer willen weten, maar daar is lastig achter te komen. De internetsite *Onderwijserfgoed* (documenten van Onderwijsraad en Onderwijsinspectie) verwijst wel op een paar plaatsen naar

vervolgklassen, of te wel het zevende en achtste leerjaar, maar erg veel wijzer worden we daar niet van. Wel is duidelijk dat er, gespreid over tientallen jaren, 235 VGLO (Voortgezet Lager Onderwijs) – scholen kwamen. Ook gingen kinderen vanaf 1920, waar dat mogelijk was, met twaalf jaar naar de ULO (Uitgebreid Lager Onderwijs). Sommigen gingen er op hun veertiende verjaardag meteen vanaf. Hetzelfde, mogen we aannemen, gebeurde met de jongens die alleen voor het vervullen van de leerplicht naar ambachtsschool of naar de landbouwschool gingen. En wat de meisjes betreft: in het aardige boek van Tialda Hoogeveen *Alstublieft, mevrouw* volgen we dienstmeisjes die na de zesde klas lagere school voor twee jaar naar de landbouwhuishoudschool of de naaischool gingen. Vanaf 1919 vielen deze en andere scholen waar praktisch onderwijs werd gegeven, onder de wet op het Nijverheidsonderwijs (nu VMBO en MBO). Maar niet overal was er vervolgonderwijs was op redelijke afstand. Waar kinderen ver moesten fietsen of lopen om naar bijvoorbeeld de landbouwhuishoudschool te gaan, werd er geïmproviseerd. En soms op een dubieuze manier. Thea Tas-Veldhoven (geb. ongeveer 1945 in Nootdorp) bleef tot en met de achtste klas op de St. Jozefschool. Dat was een school geleid door nonnen die ook het bejaardenhuis runden. De meisjes van de zevende en achtste klas leerden in de keuken van het bejaardenhuis koken, ze maakten er het fruit schoon, deden allerlei klusjes en alle meisjes samen knoopten er een smyrnatapijt voor de kapel van het bejaardenhuis. In de bibliotheek van het naburige Verenigingsgebouw kaftten ze boeken. Allemaal dingen die ze thuis ook min of meer konden leren. Thea volgde daarna een naaiopleiding en plukte voor een zakcentje tomaten bij een tuinder. Vervolgens ging ze bij een drogist werken, en nog weer later deed ze administratief werk. Daar had ze het meeste

aan, zegt ze. Ze trouwde met een man die sorteermachines bouwde, en hielp hem in de zaak.

Op *www.onderwijserfgoed* zien we ook dat veel kinderen met dertien jaar al afhaakten. De leerplicht tot veertien jaar was voor sommige ouders te veel van het goede. In Avereest kwamen twee grote, indrukwekkende marechaussees (die traden ook op als rijkspolitie) de dertienjarige Hermanus van Eldik, winkelbediende vanaf 1929, ondervragen. Hij was dertien jaar oud en nog leerplichtig, maar hij had in Balkbrug al een baan als bediende bij de kruidenierswinkel van het echtpaar Pluijm. Na de strenge vermaning van de marechaussee moesten werk en leerplicht verzoend worden. Maar hoe? Hermanus had nog een maand school te gaan. Het schoolhoofd was soepel: de jongen kon in de ochtend van 7 tot 10 uur als bediende werken, om dan vanaf 10 uur school te gaan. Maar wie had verraden dat hij voor die tijd al de hele dag werkte? Of hadden de marechaussees hem bij toeval opgemerkt? Hoe ook: de werkgever was verantwoordelijk; hij had de jongen niet op zijn dertiende in dienst mogen nemen.

Venten samen met moeder

Ook Geertje Schipper - Moll (1918) zat nog op de lagere school (nu groep 3 t/m 8 van de basisschool) toen ze al buitenshuis werkte als schoonmaakster en hulpje in de huishouding. Ze werd geboren in Huizen, een vissersdorp aan het IJsselmeer. Zij schreef in 1980 haar herinneringen op in een heel mooi boekje waarin tussen de regels door de solidariteit met haar ouders klinkt. In mijn boekje, schreef

Geertje, ‘heb ik geprobeerd iets te vertellen over het verleden in ons dorp. ‘t Zijn gewone, alledaagse voorvallen, die zich in mijn jeugd en in mijn leven hebben voorgedaan. Eigenlijk heb ik het ook aangevoeld als een klein bewijs van dankbaarheid aan mijn ouders: mijn flinke, doortastende moeder en mijn rustige ijverige vader, voor wat ze voor hun kinderen deden. De strijd om het dagelijks nodige was soms zwaar. Des te meer sta je verwonderd dat ze de strijd volhielden en… tevreden waren. Soms gingen ze zelfs vrolijk hun weg’. Geertje was het enige meisje in een gezin met zes jongens, kinderen van een wat ziekelijke vader uit een ‘werkmansfamilie’, en een moeder uit een middenstandsgezin. Geertje hielp met een jaar of zeven al in het huishouden, wat niet ongewoon was. Wel ongewoon was dat vader een geestelijke inzinking kreeg en een tijdlang rust moest houden. In die tijd ventte zijn vrouw. Ze was, schrijft Geertje, ‘een echte handelsvrouw’. Ze had in haar kruiwagen waarmee ze langs de deuren ging schuiers, stoffers, zemen, sponzen, band en garen. En snijkoek en koffie en thee. Toen vader beter was, kocht zijn vrouw paard en wagen; hij kon van nu af met groenten de deuren langs. Werd hij weer ziek, dan nam zijn vrouw zijn werk over. Ze kon verkopen als de beste, en als ze op stap moest, namen Geertje en broer Hein het huishouden over. Het was verantwoordelijk werk. Moeder zette ’s morgens de grote wasketel met was op het fornuis, dat de hele dag moest branden. Zo werd de was gekookt, meestal met soda en groene zeep (zachte zeep, zeggen we nu). Geertje en Hein moesten niet alleen zorgen dat het fornuis aan bleef – er werd gestookt met turf – maar ook dat de kleine kinderen er niet aan kwamen en zich verbrandden. Als moeder thuiskwam werd er op de hand gewassen, gewrongen en opgehangen. Het huis van de familie was klein: huiskamer, slaapkamer met bedsteden, keuken en zolder. Eerst sliepen alle kinderen bij

elkaar in één bedstede, daarna op zolder. Later werd een groter huis gekocht waarin dan weer kamers verhuurd werden. Op den duur werd het voorkamertje een groentewinkeltje, zoals in vele huizen van de ene dag op de andere de voorkamer tot winkeltje werd. Zomaar, zonder poespas. Pas in 1937 kwam, met de Vestigingswet, daar allerlei papierwerk en op zijn minst één diploma aan te pas.

Geertje ging lang niet altijd naar school. Ze ging met moeder mee als die de groentekar overnam. Moeder had ook een werkhuis in Laren (N.H.) , en hielp in de nacht de vis schoonmaken als de vissersschepen van het IJsselmeer af binnen voeren. Ze werkte daarnaast in de bokkingrokerijen (de 'hangen') waar de haringen werden gerookt. Bokkingen zonder kop waren weinig waard; moeder smokkelde ze naar buiten, voor het paardje. Dat moest ook eten. In december ventte ze met speculaas en sinaasappels in haar schort, en Geertje laadde dan ook haar schortje vol, en leerde van moeder het vak. Ook zij werd een 'handelsvrouw', zoals ze zelf schreef. Als de nood hoog was, ventte Geertje met Sultane zeep, in schooltijd. Geertjes ouders overtraden de wet en niemand zei er wat van. Wie zou er iets van moeten zeggen? De politie? Kon de agent zich het veroorloven er tegen in te gaan? Of kreeg hij dan het dorp tegen zich? En de meester van de christelijke school waar Geertje naar toe ging? Die kneep een oogje toe. Natuurlijk zag hij dat de kinderarbeid broodnodig was. Maar er was nog iets ander dat zijn 'begrip' verklaart. Ouders konden de kinderen van de christelijke school halen, waar het schoolgeld zeven cent per kind was, en naar de gratis gemeenteschool sturen. En dus kon moeder Moll op maandag de kinderen wel eens thuis houden. Dan werd er brood ingepakt, een fles met water, wat azijn en suiker

gevuld, en dan ging de familie uit wandelen. De kinderen mochten dan de schoenen aan, die – neem ik aan – verder voor de zondagse gang naar de gereformeerde kerk bestemd waren. De ouders waren trouwe lidmaten. En hun vertrouwen in zowel de kerk als God werd naar hun gevoel niet beschaamd. Soms was het zo sappelen dat er met de sint en kerstmis niets was. ‘En wat gebeurde er? ’s Middags kwam er een man met een grote mand op zijn fiets. Die mand bracht hij bij ons. Dat was geweldig! Wat er allemaal in die mand zat? Een groot stuk gerookt spek, een paar broden, boter, vet, kaas enz. Voor de jongens was er een houten paard bij en voor mij een popje. Die mand werd bezorgd door de Gereformeerde Kerk. Een vrouw die altijd bij ons kwam, had daarvoor gezorgd. “Nou zie je het toch maar weer, jongens”, zei moeder, “de Heere heeft weer voor ons gezorgd”.’ Op zondagavond praatten vooral moeder met een aantal dorpsgenoten over de Bijbel – de kinderen zaten dan op de vloer met de rug tegen de muur, de volwassenen zaten op stoelen. De avond werd besloten met een psalm. Op de vrijdagavond laadde Geertje een mand voor op de fiets en ging groenten en fruit bezorgen; met helpen in de huishouding van anderen bracht ze ook wat in – op het laatst van haar kindertijd die met twaalf jaar afgesloten werd, wel drie kwartjes in de week. Af en toe kreeg ze zelf een kwartje en dat spaarde ze. Op een keer kocht ze met kerstmis, met haar broertje samen, voor moeder voor vier gulden en vijf en negentig cent een mooi tafelzeil. ‘Wat was moeder blij toen we het uitpakten.’ Toen ze twaalf was, kwam de meester en zei dat ze zo goed kon leren: ze kon wel verpleegkundige worden. Maar dat was onmogelijk: haar hulp was onmisbaar. Toen Geertje in 1980 terugkeek en haar herinneringen opschreef, zei ze: door mijn jeugd ben ik een zelfstandige vrouw geworden. Ze schreef ook: vakantie was er niet, wel vermaak op straat en aan het IJsselmeer, ‘als je tenminste thuis niet behoefde te

werken’. Want zo leuk was al dat werken nu ook weer niet. Maar zoals vele kinderen van wie de ouders niet anders konden, verweet ze hen dat niet. En net als Geertje waren sommige kinderen ook trots dat ze al zo groot waren dat vader en moeder iets aan ze hadden. Respect voor hun hardwerkende ouders ging vaak samen met zelfrespect: ze waren als kind vroeg aan het werk getogen, maar konden dan ook veel, in allerlei beroepen en werkzaamheden. Vader en moeder Moll hoorden tot de kleine burgerij, met hun handel in stoffers en schuiers, groenten, en nog veel meer. Maar tegelijk waren ze deel van de arbeidersklasse, met het werkhuis, de vis, de bokkingen en vader – dat was nog niet vermeld – die de overledenen op het kerkhof naar het graf droeg.

Scharrelen en rondkomen

De journalist Chris van Esterik heeft over een zelfde soort familie geschreven in zijn boek *Een jongen van het dorp*. Het dorp is Ingen in de Betuwe, en daar woonde de familie Van Schaik. De familie hoorde ook tot ‘een grote groep gezinnen die, economisch gezien, bungelde tussen het proletariaat; en het leven van de heel kleine zelfstandige’. Het gezin Van Schaik, aldus Van Esterik ‘stond model voor veel andere huishoudens in die tijd. Het zag er als volgt uit: vader Jan Hendrik was een kleine handelsman, die met een paard en een plat karretje de weg langsging om kippen en konijnen te kopen. Op zaterdag ging hij met hetzelfde paard en kar naar de markt in Utrecht om de dieren te verkopen. Dat leverde lang niet genoeg op om het hoofd boven water te houden. Maar Van Schaik pachtte voor een luttel bedrag per jaar bij herenboer Van Westrhenen drie aren grond (300 vierkante

meter) rond zijn huisje, waar groenten werd geteeld, een paar appelbomen stonden en waar in de zomer ook een koe graasde. Op de kleine deel was plaats voor een paar varkens. Verder pachtte vader Van Schaik nog drie tijlen (rijen) kersen bij Van Westrhenen'. Met die kersen voer Van Schaik met het veer over de Nederrijn naar Elst en vandaar de provincie in waar de grond niet geschikt was voor de fruitteelt. Dochter Neeltje (1913): 'Wij gingen dan als kinderen met mijn vader mee en moesten aan de deuren vragen of er nog wat nodig was. Dat deden we als we vakantie hadden, maar we namen ook wel eens vrijaf van school.'

Piet Timmermans (1919, Boxtel) had net als Geertje Moll al vroeg veel verantwoordelijkheid. Zijn moeder was bijna voortdurend opgenomen in de psychiatrische inrichting Voorburg in Vught. Piet hield al met zeven jaar de mooie kamer bij – op het platteland was dat de kamer die voor de zondag en voor feestdagen was bestemd. Piets vader was voerman in Boxtel. Hij bracht met paard en wagen van alles rond. Hij kon er net van komen, maar hulp in de huishouding had hij niet. Als Piet na school niet direct naar huis kwam om het eten klaar te maken, vielen er klappen. Het gezin verdiende bij door kamers te verhuren. Op zijn dertiende kreeg Piet een kleine pony en een wagentje en werd schillenboer. Huisvrouwen bewaarden afval van groenten, aardappelen en fruit voor de schillenboer die dat weer afleverde aan de boeren en middenstanders als veevoer. 'Zo ben ik zelf aan het werk gegaan. Daarna heb ik met dat karretje 10 mud kolen gekocht van Toon Kruijsen en die verkocht ik weer aan een paar oude mensen die achteraf in een boerderij woonden. Zo werd ik kolenboer.' En kolenboer bleef hij. De meeste jongens moesten met achttien jaar het leger in, als dienstplichtige,

maar Piet niet – hij was thuis onmisbaar als huisman. Hij werkte, en gaf kennelijk zijn geld aan vader af, want hij vertelt hoe hij als bijna volwassene van vader op zondag twee kwartjes ‘traktement’ kreeg. Dat zal veranderd zijn toen hij trouwde met de jonge, knappe weduwe die de mooie kamer had gehuurd. Het jonge paar bleef bij vader wonen. Van wrok was geen sprake.

‘Kinderarbeid was veel voorkomend in de tijd van de werkloosheid. Ik verdiende na schooltijd *f* 2,50,- per week’, zegt Piet Buitendijk (1926). Hij was de zesde van elf kinderen. Hij was niet door de ooievaar gebracht, maar was achter vaders fiets in de gang gevonden, zoals de ouders aan hun oudere kinderen vertelden. Zijn vader was schoenmaker in Zoetermeer, en het was gewoon, vertelt Piet, dat de kinderen wat gingen bijverdienen. Dat was niet voor het zakgeld, maar voor het gezin. Na schooltijd ging Piet dus helpen bij de banketbakker, en dat mocht niet; het was niet het bedrijf van zijn ouders en dus was het kinderarbeid. ‘Ik moest wel opletten of politieman Steenhuisen niet de poort in kwam om te kijken of er tegen wet in werd gewerkt.’

Soms ging het niet tussen vader en zoon in één en hetzelfde bedrijf. Jan van Stein (1931, Zoetermeer) kwam uit een gezin met 10 kinderen. Vader was veehandelaar en castreur. Vader was altijd bezig, ‘maar het was toch goed. Als oudste jongen moest ik natuurlijk altijd meehelpen, want ik heb echt een werkzaam leven achter de rug, werken van ’s morgens tot ’s avonds laat, negen à tien uren per dag, maar ik heb er nooit spijt van gehad.’ Met een jaar of zeven ging hij al met vader mee: hij mocht eerst het Fordje starten, en dan mee op de

voorbank. In de oorlogsjaren kon hij al volop aan het werk: er was toen maar halve dagen school, want er was niet genoeg brandstof. ‘Mijn vader had toen handel in de hele omtrek.’ Voor het varkensvervoer moest een vergunning worden aangevraagd en dat deed Jan, toen nog een schooljongen, want dat spaarde vader tijd. Van zijn vader leerde hij het castreren en steriliseren van de biggen, zowel de beren als de zeugen. Want van teveel geslachtsdrift worden de beesten onrustig en dan worden ze niet vet. Jan kon ook konijnen, honden en katten behandelen, maar geen paarden, wat vader wel kon. Paarden castreren is een vak apart. Vader deed het werk van zijn zeventiende tot zijn vierenzeventigste, maar toen Jan opgroeide werden er diploma’s ingevoerd. In leren had Jan geen zin, en bovendien was vader heel driftig uitgevallen toen Jan een keer een big tussen zijn handen liet wegglippen. En omdat Jan ook temperament had, spatte bij beide de vonken eraf. Ze gingen uit elkaar. Na allerlei zijwegen ingeslagen te hebben, vond Jan zijn droomberoep: langs de weg op een SRV-wagen. SRV staat voor Samen Rationeel Verkopen en dateert van 1966. De SRV-wagen was een kleine rijdende supermarkt, opgezet door een aantal groothandels. Jan deed het supergraag: op straat werken, de contacten met de vaste klanten, dat was wat voor hem. En hij had geleerd van de conflicten met vader. Zijn dochter Eppie ging met hem mee, zoals hijzelf vroeger met vader meeging. Maar nu ging het goed. Toen ze zestien was, kocht hij een tweede SRV-wagen, een elektrische, waar je zonder rijbewijs mee de straat op mocht. En daar ging Eppie, zestien jaar oud. Van vader het vak geleerd en nu op eigen benen.

Ook tot lang na de oorlog werkten kinderen nog voor en na schooltijd. De schrijver Maarten ‘t Hart (1944, Maassluis)

schrijft in *Het roer kan nog zesmaal om* hoe hij voor zijn twaalfde al bezorger was van de bakker en slager. Hij werkte iedere schooldag van zeven tot negen uur in de ochtend en op zaterdagmiddag. Voor twee gulden per week, die hij, anders dan vele anderen, zelf mocht besteden. ‘Zo reed ik met vleeswaren door Maassluis. Vijf jaar lang heb ik dat gedaan, van mijn tiende tot mijn vijftiende. Behalve die twee gulden kreeg ik op zaterdagavond ook altijd “kontjes” pekelvlees, “kontjes” lever, een ons ham, een ons rookvlees, alsmede een half ons rosbief. Groot feest als ik daarmee thuiskwam. Een stapel kundig door mijn moeder besmeerde boterhammen wachtten dan al ongeduldig op het vorstelijk beleg, dat we anders nooit aten, omdat we het niet betalen konden.’ ’t Harts vader was grafmaker, geen vetpot. Het bezorgwerk was nogal vervelend. ‘Het was niet erg om ’s winters in alle vroegte over de waterkoude, doodstille straten te fietsen, maar ik werd door de meeste klanten bits behandeld. Bovendien probeerden veel mensen de volgende truc uit. Bracht ik hen op woensdag de bestelling dan zeiden ze vaak: “Dank je wel, ik zal ‘t morgen wel betalen.” Maar de volgende dag hadden ze niets nodig, en de dag daarop ook niet, en bracht ik dan op zaterdag de weekendbestelling en zei ik schuchter: “Er staat nog iets van woensdag”, dan konden ze zich dat absoluut niet meer herinneren, of ze beweerden zelfs resoluut dat ze op die woensdag wel betaald hadden.’ Klanten hadden ook wisseltrucjes, en zeiden dat ze met een biljet van 25 gulden hadden betaald, als ze in werkelijkheid twee tientjes hadden overhandigd.

Ook Herman Flaton (1944) hielp zijn ouders. Hij ging na school meteen naar de zaak. Zijn ouders hadden een zogeheten droogwasserij. Ze haalden en brachten de was van

particulieren en besteedden die uit aan wasserijen. Strijken en stomen deden ze zelf. Het woonhuis van het gezin was een paar straten van het bedrijf af, en volgens de wet mocht een kind daar dan niet werken zolang als het leerplichtig was. Maar: ‘Alle kinderen hebben altijd meegewerkt, dat werd van ze verwacht, zowel thuis als op de zaak. De zussen sorteerden onder andere de was in de diverse categorieën en deden die in zakken. Die zakken werden op maandag en dinsdag opgehaald door (wasserij) Rozenburg. Op woensdag en donderdag werd de was schoon en gesorteerd op wasmerk (voorletters of huisnummer) bij mijn vader op de stellingen gelegd. Na schooltijd moesten we altijd eerst naar de zaak tot een uur of zes. Mijn moeder was er dan ook altijd. Alle katoenen zakdoeken, je had in die tijd nog geen papieren exemplaren moesten we opvouwen, dat gebeurde ’s avonds thuis. Toen ik een jaar of tien, twaalf was, moest ik met de fiets naar de verre klanten. Bijvoorbeeld naar Voorschoten, met één was voorop en twee achterop. Dat was geen vrije keuze.‘Veel kinderen begrepen dat hun ouders niet anders konden dan ze aan het werk te zetten. Andere kinderen, in schijnbaar gelukkiger omstandigheden opgegroeid, vragen zich wel af of het echt niet anders kon dan het gegaan was. De ouders van Tony van der Meulen hadden in Joure een heel goed lopende winkel in lingerie, manufacturen en kleding. Van der Meulen over de zaak van zijn ouders en de teloorgang van de kleinere winkels in het algemeen: ‘In de krant stond ieder kwartaal een berichtje over de datum waarop de kinderbijslag werd uitbetaald aan arbeiders met meer dan twee kinderen. Voor hun derde en volgende kinderen die jonger waren dan vijftien jaar hadden zij recht op kinderbijslag. De betaaldatum was het moment om toe te slaan met nog niet geïnde rekeningen. Met een schoudertasje waarin de nota’s zaten, plus enig wisselgeld, moest ik op pad langs onze debiteuren, vaak grote gezinnen

die niet op dit bezoek zaten te wachten. Achteraf heb ik mij afgevraagd of Jan en Annie (de ouders van Tony, tp) uit puur strategische overwegingen een lagereschoolkind voor dit karwei inzetten, want de schuldenaren maakten met zo'n jongetje niet echt ruzie, zeker op een dorp niet.' Na de lagere school ging Tony, katholiek, niet naar het voortgezet onderwijs in Sneek, maar naar het kleinseminarie – de kostschool voor jongens vanaf 12 jaar die priester wilde worden. Daarna volgde het grootseminarie. Tony had niet zo'n roeping voor het priesterschap. Hij werd naar het kleinseminarie gestuurd, zo voelt hij het, omdat zijn ouders dan de handen vrij hadden voor de winkel, waar ze altijd mee bezig waren. Als jongetje vond hij dat wel best: zo kon hij zijn gang gaan met zijn vriendjes. Behalve een dienstmeisje dat het huishouden deed, lette niemand op hem. Vooral zijn moeder was een gepassioneerd winkelier: verkopen was haar favoriete bezigheid. Niet alleen Tony, ook zijn zusje ging naar een kostschool, een burcht van 'devotie en onberispelijkheid', die niet goedkoop was. Zo kochten de ouders 'hun schuldgevoel af voor het feit dat ze hun kind wegens tijdgebrek de deur uit deden en aan anderen uitbesteedden'.

De klant is wel erg koning

Het tijdgebrek was ook te danken aan de klanten. Het romantische idee dat het in die kleine winkels zo gezellig en gemoedelijk toeging, wordt niet gedeeld door de kinderen die Tony van der Meulen voor zijn boek interviewde. Niet het helpen vonden ze erg, maar dat de klanten maar bleven kletsen en kletsen. Stond moeder net te hoofdrekenen wat er betaald moest worden, raakte ze weer de draad kwijt doordat de klant

niet even kon zwijgen. En er geen been in zag tijdens de middagboterham als de winkel echt officieel dicht was, even achterom te lopen, net als op de verplichte sluitingsmiddagen (de groenteman op woensdag, de slager op maandag), in de avond, op zondag, en wanneer niet? In vrijwel alle levensverhalen is dat de altijd weerkerende klacht: het beslag dat de klant zonder enig schaamtegevoel op moeder en vader legde, en dus op het gezin. Vandaar de vele gemengde gevoelens van de kinderen. Gemengde gevoelens heeft ook Anny Kessels-Schmeits, de dochter van het echtpaar Schmeits-Zinken. Ze werd geboren in 1942, toen moeder Mineke Schmeits al veertig jaar was. Sjeer Schmeits was betontimmerman. Hij en zijn vrouw waren geboren en getogen in Sittard. De familie van Mineke had van oudsher een winkel in kruidenierswaren, en Mineke gaf haar winkel niet op toen in 1942 de dochter werd geboren. Het echtpaar had het niet slecht; er was een meisje voor dag en nacht voor het huishouden. Moeder stond altijd in de winkel. De dochter, het enige kind, nam zich voor om dat niet te laten gebeuren als ze zelf kinderen had. Ze hielp al jong mee in de zaak, en was tien jaar toen moeder longontsteking kreeg en veertien dagen het bed moest houden. Het kind deed de winkel; als er een vertegenwoordiger kwam ging ze bij haar moeder vragen wat ze moest bestellen. Het plan was dat ze naar de MMS (nu de HAVO, toen de Middelbare Meisjes School) zou gaan. Maar moeder oordeelde dat ze daar niets aan had. Vader vond het jammer. De dochter ging naar de huishoudschool, maar ’s avonds volgde ze de middelbare handelsschool, drie jaar lang en vier avonden in de week. Ze was nog geen 15 jaar toen ze beide scholen af had gemaakt. Daarna nam ze moeders huishouden over en deed daarnaast veel in de winkel. Maar de winkel overnemen toen moeder ouder werd, nee, dat deed de dochter niet. Dat wilde ze haar kinderen niet aandoen.

Vele kinderen werden vanaf de jaren ‘vijftig, door de invloed van nieuwe opvoedkundige ideeën, beschermd tegen de hardheid van het leven. Velen hadden toe al van doen gehad met met de dood. Paul Groenewegen (1936) in Nootdorp was de zoon van de dorpstimmerman/ kleine aannemer. ‘Mijn vader bouwde tuindershuizen aan de Veenweg en een nieuwe verdieping op de Jozefschool. (...) Een dorpstimmerman deed eigenlijk van alles; niet alleen ramen, kozijnen en deuren maken in de werkplaats, maar ook stoelpoten lijmen en een scharniertje aan een raam of deur zetten. Ik herinner me nog hoe hij versleten klompen aan de onderzijde van plankjes voorzag’. Het laatste werk voor een klant was het maken van een doodskist. Toen Paul negen jaar was, verdronk er een jongen uit Voorburg in de Put van Van der Ende, in Roeleveen. Paul moest met zijn vader mee om het lichaam op te halen met het karretje van de vrijwillige brandweer waar vader lid van was. Met zijn zusje Riet hielp Paul mee me het vastspijkeren van het bruine oliepapier binnenin de doodskist. Ze hadden kleine vingertjes, dus konden ze het best omgaan met de spijkertjes. Het maken van een kist was uiteraard haastwerk. Er moesten sierrandjes langs, het kussentje werd gevuld met houtwol, en onderin kwam zaagsel. Vervolgens beitste de timmerman de kist enkele malen en werd het hout door de kinderen glimmend geborsteld. Alles bij elkaar toch gauw een dag werk. Vader had een special latje om de maat van de lichamen op te nemen. Was de kist klaar, dan werd hij op een handkar geladen en liepen Paul en Nol mee om vader te helpen de overledene erin te tillen. Vader nam het hoofdeinde en de broers elk een been. De dode bleef bijna altijd thuis en vader zorgde voor het opstellen van de koffietafel: lange planken op schragen.